

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار (استان همدان)

مریم محمدی^۱، مصطفی رضائی^۲

(دریافت: ۱۳۹۵/۰۲/۱۸ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۱/۳۰)

چکیده

قلعه‌های اربابی شهرستان بهار از جمله قلعه‌های دشتی هستند که طی سده‌های متأخر اسلامی (از اوایل دوره قاجاریه تا پهلوی اول) به دلیل ضعف حکومت مرکزی و هرج و مرج‌های ناشی از آن و نیز با هدف اقامت و سکونت خان‌های محلی و اطرافیان‌شان، احداث شده‌اند. در ساخت بنای قلعه‌های منطقه، همچون تمامی قلعه‌های دشتی، تپه‌های طبیعی و بلندی‌ها به جهت اشراف به مناطق پیرامون و توان دفاعی بهتر، مورد توجه بوده‌اند. یکی از ویژگی‌های عمده قلعه‌های اربابی مورد مطالعه، بهره‌گیری متفاوت از سازه برج در بنای قلعه است که در طول زمان دارای کارکردهای متفاوتی چون سکونت و دیده‌بانی بوده‌اند. عمده‌ترین قلعه‌های مورد مطالعه در بخش ارباب‌نشین به‌خصوص در سرستون و پایه ستون‌های ایوان و نیز در طرح گچ‌بری‌های داخل بناست که با انواع نقش‌مایه‌های گیاهی به صورت طرح‌های اسلیمی و ختایی اجرا شده‌اند. به این بناهای دارای کارکرد مراکز حکومتی محلی امن، در گذشته توجه می‌کرده‌اند. در این پژوهش، قلعه‌های مذکور با هدف بررسی ساختارهای معماری و تزیینات به‌کار رفته در آن‌ها و همچنین، تحلیل شاخصه‌های بارز مشترک در میان آن‌ها، مطالعه و بررسی می‌شود. بررسی دلیل شکل‌گیری این دسته از بناها و نقش آن‌ها در امنیت منطقه در طول دوران قاجاریه، مهم‌ترین مسئله‌ای است که در جریان پژوهش حاضر باید به آن پاسخ داده شود. پژوهش حاضر با رویکرد «میدانی - توصیفی - تحلیلی»، به تبیین

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینای همدان (نویسنده مسئول).

Mohammadi7586@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینای همدان.

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار
وضعیت این دسته از بناها پرداخته است. روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش متکی بر
مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی است.

واژه‌های کلیدی: قلعه‌های اربابی، معماری دوره قاجار، شهرستان بهار.

مقدمه

سرزمین ایران با موقعیت خاص جغرافیایی خود، پیوسته دستخوش تهاجمات، جنگ‌ها و لشکرکشی‌های متعددی بوده است. از همین رو، انسان در طول تاریخ همواره به دنبال ساخت انواع موانع و استحکامات دفاعی بوده است تا با استفاده از آن بتواند از جان و مال خود و اطرافیانش دفاع کند. استحکاماتی که طی ادوار مختلف، با توجه به وضعیت جغرافیایی از سوی انسان ساخته شده، شامل دو گروه قلعه‌های کوهستانی و قلعه‌های دشتی بوده است که هرکدام به فراخور منطقه‌ای که در آن ساخته می‌شدند از مصالح بوم‌آورد برای ساخت آن‌ها استفاده شده است. با وجود این، قلعه‌هایی که در مناطق جلگه‌ای و دشت‌های پست ساخته می‌شدند، به دلیل عدم وجود مصالح سنگی و مستحکم، بیشتر با استفاده از خاک منطقه به صورت خشت و چینه بنا شده‌اند که به قلعه‌های دشتی مشهورند. طی دوره قاجاریه، با ضعف حکومت مرکزی و با توجه به قدرت یافتن حاکمان محلی و همچنین، به دلیل افزایش ناامنی‌ها و هجوم پی‌درپی مهاجمان، این دسته از بناها با پراکنش نسبتاً زیاد در جای‌جای کشور شکل گرفتند. قلعه‌های اربابی شهرستان بهار همدان نیز از جمله قلعه‌های دشتی هستند که طی این دوران از سوی خان‌های محلی در نقاط مختلف دشت بهار شکل گرفته‌اند. این گروه از بناها به مرور زمان به دلیل سکونت حاکمان محلی به قلعه‌های اربابی مشهور شدند. این قلعه‌ها با پلان قبلی و یک‌باره ساخته شده و بیشتر نقش خانه‌های سازمانی را داشته‌اند و از لحاظ شکل و شمایل خارجی مانند سایر قلعه‌ها هستند، با این تفاوت که از نظر پلان داخلی شباهتی به کاروانسراها پیدا می‌کنند. در این نوع قلعه‌ها، مالک یا ارباب دستور احداث قلعه و یا حصار و همچنین، احداث واحدهای مشابهی با عنوان خانه برای اسکان رعیت‌هایی را می‌داد که از جایی دیگر به این محل جدید الاحداث منتقل شده‌اند (زارعی و باباکمال، ۱۳۹۳: ۲۰۵). متأسفانه بنای برخی از قلعه‌های بهار در روند برنامه توسعه و به‌سازی بافت روستاها از بین رفته است و یا کم‌کم در حال نابودی و تخریب کامل هستند. در نوشتار حاضر، ویژگی‌های ساختاری و هنری قلعه‌های منطقه برای نخستین بار شناسایی، توصیف و درنهایت، تحلیل شده‌اند.

پرسش‌های تحقیق

۱. مهم‌ترین علل ساخت این دسته از بناها در قرون متأخر اسلامی در بخش‌های مختلف کشور با پراکنش نسبتاً زیاد چه بوده است؟
۲. نقش قلعه‌ها و استحکامات دفاعی شهرستان بهار در تأمین امنیت منطقه چه بوده است؟

روش تحقیق

مقاله پیش‌رو با بهره از دو شیوه رایج در مطالعات میدانی باستان‌شناسی، یعنی مطالعات کتابخانه‌ای برای توصیف جغرافیای تاریخی و طبیعی منطقه مورد مطالعه و بررسی‌های میدانی (به صورت بازدید و بررسی روشمند از ۸ قلعه اربابی روستایی شهرستان بهار در سال ۱۳۹۱) از سوی نگارندگان انجام پذیرفته است. رویکرد پژوهش حاضر «میدانی - توصیفی - تحلیلی» است.

پیشینه پژوهش

مهم‌ترین مطالعات باستان‌شناسی دوره اسلامی صورت گرفته در دشت بهار از سوی محققان عبارت‌اند از: بررسی‌های باستان‌شناختی دشت همدان - بهار طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۱ از سوی اعضای هیئت علمی دانشگاه بوعلی سینا و دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۵؛ مترجم و بلمکی، ۱۳۸۸؛ نظری ارشد، ۱۳۹۱). در این بررسی‌ها قلعه‌های منطقه، در کنار سایر آثار دوره اسلامی، شناسایی و معرفی شده‌اند. علاوه بر آن، باید به پژوهش‌های نوینی که در سال‌های اخیر با رویکرد تخصصی‌تر (به صورت مجموعه‌ای و تک‌نگاری) به بررسی وضعیت منطقه در دوره اسلامی پرداخته‌اند اشاره کرد؛ از جمله: «گزارش باستان‌شناختی قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان بهار» (رضائی، ۱۳۹۲)؛ «بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه‌های استقرار بخش مرکزی شهرستان همدان و شهرستان بهار از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره صفوی» (شعبانی، ۱۳۹۴)؛ «معرفی و تحلیل سفال‌های دوران اسلامی محوطه زینوآباد - بهار، همدان» (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵)؛ و «مطالعه تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی انداجین همدان» (محمدی و رضائی، ۱۳۹۹)؛ با این حال، تا به امروز در میان پژوهش‌های صورت گرفته، اطلاعات جامعی در ارتباط با کارکرد، جزئیات معماری و تزیینات به‌کاررفته در این بناها منتشر نشده است.

جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

بهار یکی از شهرستان‌های نه‌گانه همدان با گستره ۱۳۳۹ کیلومتر مربع، در غرب این استان قرار دارد. این شهرستان از طرف شمال به شهرستان کبودرآهنگ، از طرف شرق و جنوب شرق به شهرستان همدان، از طرف جنوب به شهرستان تویسرکان، از طرف جنوب غرب به شهرستان اسدآباد و از طرف شمال غرب به شهرستان قروه استان کردستان منتهی می‌شود. شهر بهار در چهارده کیلومتری شمال غرب شهر همدان در ارتفاع ۱۷۳۵ متری از سطح دریا واقع است. رشته‌کوه الوند و شهر همدان در جنوب و جنوب شرق این منطقه قرار دارد و از جهت غرب نیز به کوه‌های آهکی پراکنده غربی منتهی می‌شود. دشت همدان - بهار از نظر طبیعی، دارای آب‌وهوای خشک و رژیم بارندگی آن از تیپ اقلیم مدیترانه‌ای است. از نظر بارش، این منطقه جزو نواحی نیمه‌خشک ایران محسوب می‌شود (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۰: ۶۳). نقطه خروجی آب‌های این دشت در کوشک‌آباد در ارتفاع ۱۶۸۰ متر واقع شده است. بیشتر آب‌ها و رودخانه‌هایی که از کوهستان الوند جاری می‌شوند، همگی به دشت‌های فراخ بهار سرازیر می‌شوند. جریان آب‌های زیرزمینی در این دشت از غرب و جنوب غربی به طرف مرکز دشت و در جهت شمال شرقی در جریان است. رودخانه‌های جاری این شهرستان عبارت‌اند از: سیمینه‌رود، بهادرپیگ و قره‌آغاج (همان، ۱۳۷۶: ۷۵) (نک: شکل ۱).

شهرستان بهار از دیدگاه مورخان و جغرافی‌نویسان دوران اسلامی

در سده‌های نخستین اسلامی هیچ‌گونه اطلاعاتی مبنی بر اشاره به لفظ جای نام «بهار» در متون تاریخی دوره اسلامی دیده نمی‌شود و تنها اشاره به این منطقه، طی حوادث ۳۰۸ ق با نام «مرج قراتکین» و «دای مرج» در موقعیت امروزی دشت بهار و حوالی آن است (راوندی، ۱۳۸۵: ۲۴۱ - ۲۴۲). با این حال، احتمالاً اولین اشاره به این منطقه با نام «وهان»، نخستین‌بار در قرن ۶ ق در کتاب *الکامل فی‌التاریخ* آمده است. ابن اثیر (۱۳۷۴: ۶۸۲) در وقایع سال ۵۲۶ ق در بیان جنگ بین سلطان طغرل و ملک داود از قریه «وهان» در نزدیکی همدان نام می‌برد. بر اساس نوشته مورخان اسلامی، سرداران هولاکوخان مغول در تمام‌مدت مابین فتح قلعه الموت و فتح بغداد در دامنه شرقی کوه پنج‌انگشت (آلماقولاغ) واقع در غرب قلعه بهار در نزدیکی روستای امروزی تاج‌آباد، اردو زده بودند و طی این مدت در این منطقه برای هر یک از فرماندهان، کوشکی بنا کردند (جوینی، ۱۳۸۲: ۴۸۱ - ۴۸۲؛ راوندی، ۱۳۸۵: ۳۷۵؛ ابن‌العبری، ۱۳۷۵: ۳۶۵ - ۳۷۴).

در سال ۶۴۰ ق حسام‌الدین خلیل بن بدر (فرمانروای لر، متوفی ۶۴۳ ق) پس از جنگ‌های متعدد، ناحیه حکومت سلیمان شاه و بعضی ولایات کردستان را به تصرف خود درآورد (جوینی، ۱۳۸۲: ۹۳۹). مدتی بعد سلیمان‌شاه پس از فراهم آوردن لشکری عظیم بر حسام‌الدین خلیل پیروز شد و پس از تصرف قلعه بهار و بعضی ولایات کردستان، بهار را مرکز حکومت خود قرار داد. به گفته حمدالله مستوفی (۱۳۸۱: ۱۰۷)، در قرن هشتم هجری «بهار» از ولایت‌های شانزده‌گانه کردستان و قلعه بهار دارالملک سلیمان‌شاه ایوایی بوده است. ابن فوطی (۱۴۰۷: ۲۸۶) نیز نبرد خلیل بن بدر کردی با سلیمان شاه و قتل خلیل در قلعه وهان در وقایع سال ۶۴۳ ق را ضبط کرده است.^۱ بر اساس اشارات عظاملک جوینی (۱۳۸۲: ۴۸۱ - ۴۸۲) سپاهیان هلاکوخان مغول در سال ۶۵۵ ق روستاهای پیرامون بهار را ویران و با خاک یکسان کردند. نکته‌ای که بیشتر مورخان اسلامی به‌صراحت در منابع خود به آن اشاره کرده‌اند، مؤید این مطلب است که همگی آن‌ها به قریه بهار و یا قلعه بهار به‌منزله ناحیه‌ای از ولایات کردستان (ناحیه جبال) اشاره دارند و این مهم به‌خوبی در منابع آشکار است (مستوفی، ۱۳۸۱ الف: ۵۵۶؛ ۱۳۸۱: ۱۰۷؛ جوینی، ۱۳۸۲: ۴۵۸ - ۴۵۹؛ بدلیسی، ۱۳۷۷: ۶۵؛ لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۰۸).

در سال ۸۰۰ ق امیر تیمور گورکانی، در پی تصرف آسیای صغیر و شام هفت ایل را که در آن مناطق ساکن بودند به مناطق غربی ایران کوچانید، یکی از آنان ایل بهارلو بود که به نواحی کردستان و همدان کوچاند و بیلاق خود را همچون قراکین سلجوقی در مرغزار و چمن‌های بهار قرار داد. بعد از این رویداد است که جایگاه اصلی شهر بهار را که استقرارگاه آنان در کنار قلعه وهار بود، به‌منزله نشیمنگاه همیشگی خود برگزیدند و روز به روز بر وسعت آن افزوده شد و یکی از روستاهای پرآوازه و محل تبادل کالاها و مصنوعات و خرید و فروش اجناس مورد نیاز روستاهای اطراف شد (گروسین، ۱۳۸۴: ۵۰). گفتنی است که ایل بهارلو یکی از متحدان نیرومند قراقویونلوها بوده است (میرجعفری، ۱۳۸۱: ۲۲۹). اولین اشارات به ایل بهارلو مربوط به سال ۸۷۳ ق است که طی آن امیر جهان‌شاه میرزای قراقویونلو حاکم بهارلو پس از شکست از امیر اوزون حسن بیک آق قویونلو، به‌دست این حاکم کشته شد (اذکایی، ۱۳۸۰: ۱۲۸). در اوایل قرن دهم شاه اسماعیل نیز «قصبه بهار» را آباد کرد. برخی معتقدند که نام امروزی بهار از ایل بهارلو گرفته شده است که در دوره تیموری وارد این منطقه شدند؛ اما در این بین، ولادیمیر مینورسکی نام ایل بهارلو را که در نزدیکی همدان می‌زیسته‌اند برگرفته از «قلعه بهار» در چهارده کیلومتری شمال غربی همدان می‌داند (میرجعفری، ۱۳۸۱: ۲۲۹؛ رزم‌آرا،

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار

۱۳۵۵: ۵۹). طبق اشارات مورخان دوره اسلامی به جای نام بهار، در ارتباط با نام بهار و بهارلو نمی‌توان به طور متقن نام امروزی بهار را به ایل جدیدی که طی دوره تیموری با نام بهارلو به منطقه امروزی بهار کوچانده شده‌اند مرتبط دانست؛ زیرا همچنان که اشاره شد اولین اشارات به این جای‌نام با لفظ «وهار» یا «قلعه وهار» در منابع دوره سلجوقیان دیده می‌شود. در دوره قاجاریه زین‌العابدین شیروانی (۱۳۸۹: ۱۶۸) بهار را «قریه خلدآشیان» ضبط کرده و در توضیح آن آورده است: «بهار در دشت و در دو فرسخی همدان واقع و جوانب اربعه‌اش واسع است. باغات دلگشا و بساتین خلدنما دارد و نزدیک هزار خانه در آن است. آب و هوایش نیکوست و مردمش ترک و شیعی مذهب و اکثر چاروادارند».

اعتمادالسلطنه (۱۳۶۸: ۴۹۰) نیز در کتاب *مرآة البلدان* «بهار» را قریه‌ای بزرگ در سیمین همدان توصیف کرده است. بهار در دوره‌های متأخرتر نیز به منزله شهرک، جزو قصبه دهستان «چهار بلوک شمالی همدان» و مرکز بخش سیمینه‌رود، یکی از بخش‌های یازده‌گانه استان به‌شمار می‌رفته است. امروزه نیز بخش سیمینه‌رود که موسوم به یکی از رودهای جاری از دامنه‌های شمالی کوهستان الوند با نام «سیمین» است، در نزدیکی شرق کردستان قرار دارد (اذکایی، ۱۳۸۰: ۴ - ۷) (جدول ۱).

جدول ۱: مهم‌ترین وقایع جغرافیای تاریخی شهرستان بهار در دوره اسلامی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

ردیف	نام مورخ	نام اثر	سده تألیف اثر	دلیل اشاره به منطقه	سده یا سال وقایع به وقوع پیوسته در منطقه
۱	محمد بن علی بن سلیمان راوندی	راحه‌الصدور و آیه‌السرور	سده ۶ ق	اشاره به بیلاق مرج قراتکین و دای مرج در نزدیکی شهر بهار کنونی، تصرف قریه وهار و ساخت کوشک در منطقه از سوی سرداران هولاکوخان	۳۰۸ ق ۶۵۴ - ۶۵۶ ق
۲	عزالدین ابن اثیر	الکامل فی‌التاریخ	سده ۶، ۷ ق	اشاره به قریه وهان با موقعیت کنونی شهر بهار	۵۲۶ ق

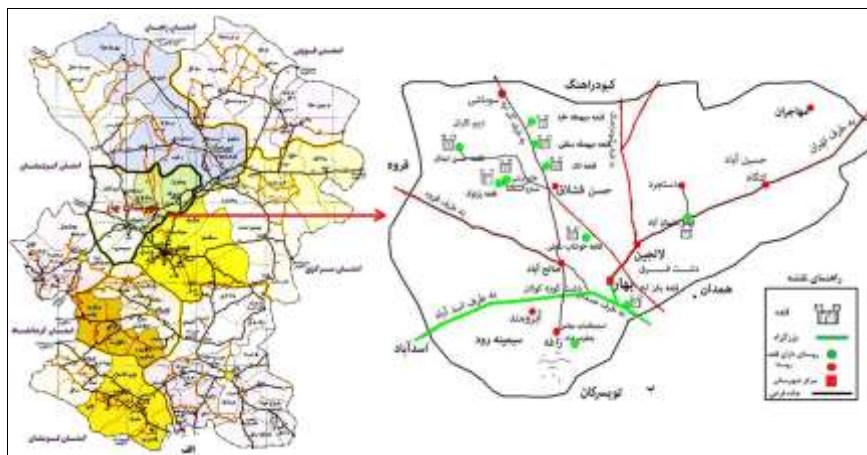
۳	عظام‌لک بن محمد جوینی	تاریخ جهانگشا	سده ۷ ق	اشاره به قریه وهار و ویران کردن و آتش کشیدن آن از سوی سرداران هولاکو، ایجاد کمپ نظامی در منطقه	۶۵۴ - ۶۵۶ ق
۴	گرگوریوس ابوالفرج بن اهرن (ابن العبری)	تاریخ مختصر الدول	سده ۷ ق	تصرف منطقه بهار و به آتش کشیدن آن از سوی سرداران هولاکو، ساخت کمپ نظامی در منطقه	۶۵۴ - ۶۵۶ ق
۵	حمدالله مستوفی قزوینی	تاریخ گزیده	۷۳۰ ق	اشاره به قلعه بهار و دارالملک سلیمان‌شاه ایوه-ای	۶۴۰ ق
۶	ابوالفضل کمال‌الدین عبدالرزاق (ابن فوطی)	الحوادث الجامعه و التجارب النافعه فی المائه السابقه	سده ۸، ۷ ق	اشاره نبرد خلیل بن بدر کردی با سلیمان‌شاه و قتل خلیل در «قلعه وهار»	۶۴۳ ق
۷	حمدالله مستوفی قزوینی	نزهة القلوب	۷۴۰ ق	اشاره به قلعه بهار و دارالملک سلیمان‌شاه ایوه‌ای	۶۴۰ ق
۸	زین‌العابدین بن اسکندر شیروانی	بستان-السیاحه	۱۲۴۷ ق.	توصیف وضعیت جغرافیایی و اقلیمی شهر بهار	۱۲۱۰ - ۱۲۴۷ ق
۹	محمدحسن خان اعتمادالسلطنه	مرآة البلدان	۱۲۹۴ ق	توصیف قریه بهار در بخش سیمین همدان	عهد ناصری

معرفی قلعه‌های اربابی شهرستان بهار

طی بررسی‌های باستان‌شناختی صورت‌گرفته از شهرستان بهار در سال‌های اخیر، حدود هشت قلعه اربابی قابل مطالعه از نوع قلعه‌های دشتی شناسایی شده است (شکل ۲). بنای برخی از

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار

این قلعه‌ها طی چند دهه اخیر به دلیل تخریب عمدی مردم و ساخت‌وسازهای جدید در جهت اجرای برنامه بهسازی و توسعه روستاها تخریب شده و از بین رفته‌اند که از جمله آن می‌توان به قلعه زاغه، قلعه پرلوک، سلیمان‌آباد و یکن‌آباد اشاره کرد. برخی از این قلعه‌ها نیز همچون قلعه‌های میهمله سفلا و حسن‌آبدال از زمان احداث تا به امروز بدون وقفه مسکونی بوده و بافت اصلی و ماهیت تاریخی خود را تا حدودی حفظ کرده‌اند.

شکل ۱: الف) نقشه سیاسی استان همدان و موقعیت شهرستان بهار در آن، ب) نقشه پایه از موقعیت جغرافیایی قلعه‌های اربابی شهرستان بهار (نگارندگان، ۱۳۹۲)

قلعه میهمله علیا

قلعه میهمله علیا^۲ در ۳۰ کیلومتری شمال شهر بهار، در فاصله ۱ کیلومتری شرق جاده همدان - گل‌تپه قرار گرفته است. امروزه بنای قلعه در قسمت جنوب شرقی روستای میهمله علیا، در فاصله ۵۰ متری از بافت اصلی روستا واقع شده است.^۳ بنای قلعه دارای پلان مربع‌شکل است که در چهارگوشه آن چهار برج مدور قرار دارد. طول بیرونی بنا به این ترتیب است: دیوار جنوب شرقی ۵۰/۲۰ متر، دیوار جنوب غربی ۵۵/۷۰ متر، دیوار شمال غربی ۵۳/۵۰ متر و دیوار شمال شرقی آن ۵۴/۶۰ متر است. از ارتفاع اصلی و اولیه دیواره‌های قلعه در بخش‌های مختلف کاسته شده است و در حال حاضر بلندترین ارتفاع دیواره آن مربوط به دیوار جنوب غربی با ۷ متر ارتفاع است. دو برج نگهبانی منفرد در بالای دو پشته نسبتاً مرتفع که در جهت شمال شرق و شمال قلعه برای دیده‌بانی از بنای قلعه و منطقه اطراف ساخته شده‌اند، دیده

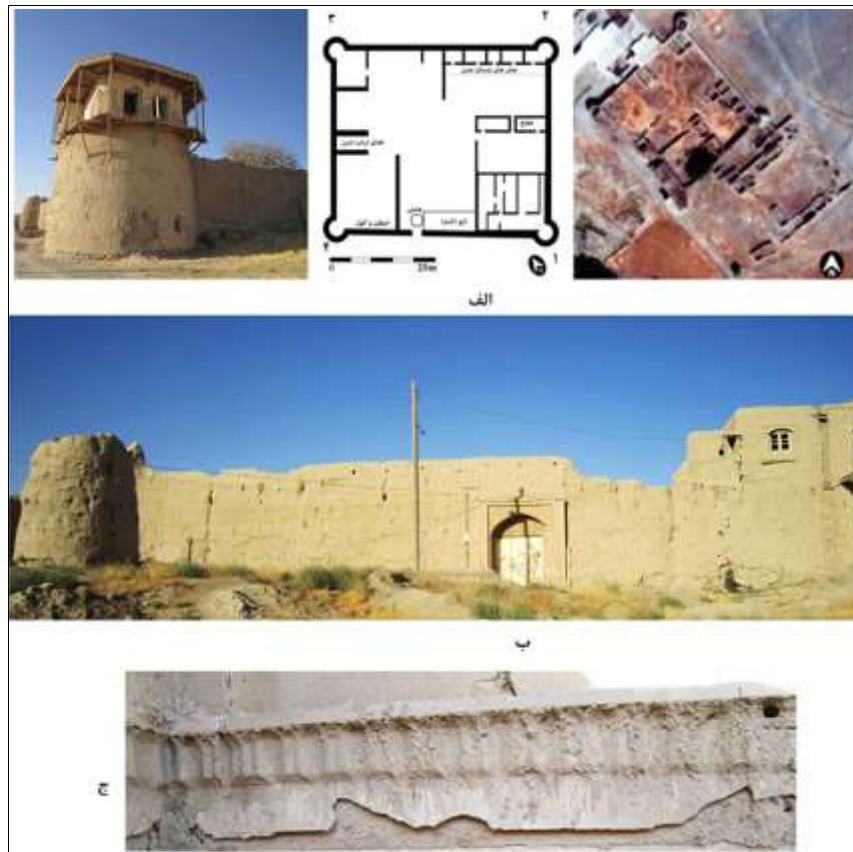

می‌شود. این دو برج منفرد با فاصله ۲۰۵ متری از یکدیگر قرار گرفته‌اند. بنای هر دو برج از نظر موقعیت قرارگیری بر بالای دو پشته مرتفع که بر قلعه و منطقه مورد ذکر تسلط دارند، مهم هستند (تصویر ۱ الف).

چهار برج قلعه میهمله علیا دارای قطری بین ۸۰ تا ۱۰۰ سانتی‌متر است که آسمانه آن‌ها را با استفاده از تیرهای چوبی مسقف کرده‌اند. نکته دیگری که اشاره به آن در اینجا لازم است، اینکه ارتفاع واقعی برج‌های قلعه در زمان احداث نسبت به یکدیگر متفاوت بوده و ارتفاع یکسانی نداشته‌اند؛ بلکه ارتفاع برج‌ها بر اساس شیب زمین ساخته شده‌اند. برج‌های جنوبی و شرقی (برج‌های ۱ و ۲) به ترتیب با ارتفاع ۱۰ و ۵/۸۰ متر نسبتاً سالم باقی مانده‌اند. ارتفاع باقی مانده برج‌های شمالی و غربی (برج‌های ۳ و ۴) هم به ترتیب ۵/۱۰ و ۸/۵۰ متر است که تا حدودی تخریب شده‌اند. در قسمت فوقانی برج شرقی، روزنه‌هایی مشرف به برج‌های منفرد ۱ و ۲ ساخته‌اند که از آن برای دیده‌بانی استفاده می‌شده است. این روزنه‌ها در برج‌های شمالی و غربی کاملاً از بین رفته‌اند. در میانه بدنه برج‌های شرقی، شمالی و غربی برای جلوگیری از یکنواختی برج‌ها از روزنه‌هایی به شکل مثلثی که جنبه تزیینی دارند، بهره گرفته‌اند. قسمت فوقانی برج جنوبی خلاف سایر برج‌های قلعه دارای یک اتاق مسکونی است که در پوشش آسمانه آن از تیرهای چوبی، حصیر و خشت استفاده شده است. در قسمت جنوبی این برج، دو پنجره با قاب‌بندی آجری که رو به بیرون قلعه باز می‌شوند، ساخته‌اند. قسمت فوقانی برج نیز به صورت چندضلعی غیرمنتظم ساخته شده است. مصالح به کار برده شده در بنای این قلعه همانند سایر قلعه‌های دشتی منطقه عمدتاً چینه، آجر، سنگ، چوب و خشت‌هایی به ابعاد ۶×۲۲×۲۲ سانتی‌متر است. حصار و برج‌های قلعه را تماماً با استفاده از چینه ساخته‌اند.

قلعه میهمله علیا تنها یک ورودی در ضلع جنوب غربی دارد که این قسمت با آجر تزیین و بنا شده است. در طرفین ورودی دو پاخوره برای نشیمن ساخته‌اند. ورودی بنا به یک هشتی منتهی می‌شود که متأسفانه آسمانه این قسمت فرو ریخته است. در طرفین هشتی، بناهایی با کاربری‌های متفاوت ساخته شده که بنای ضلع جنوبی آن بر اساس تاپو گچی داخل آن احتمالاً اتاق انباری بوده است. ضلع غربی بنای هشتی نیز به اصطبل و آغول قلعه راه داشته است. بناهای داخلی قلعه به جز بنای مطبخ، دو طبقه ساخته شده‌اند. فضای داخلی بعضی از اتاق‌های قلعه را با انواع تزیینات گچ‌بری به صورت قطاربندی که بر زیبایی فضاهای آن افزوده، آراسته‌اند. نکته‌ای که در اینجا باید به آن اشاره کرد، این است که تزیینات گچ‌بری قلعه محدود

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار
 بوده است. احتمالاً فضاهایی که دارای این چنین تزیینات گچ‌بری هستند، بخش حاکم‌نشین قلعه
 را به خود اختصاص می‌دادند.

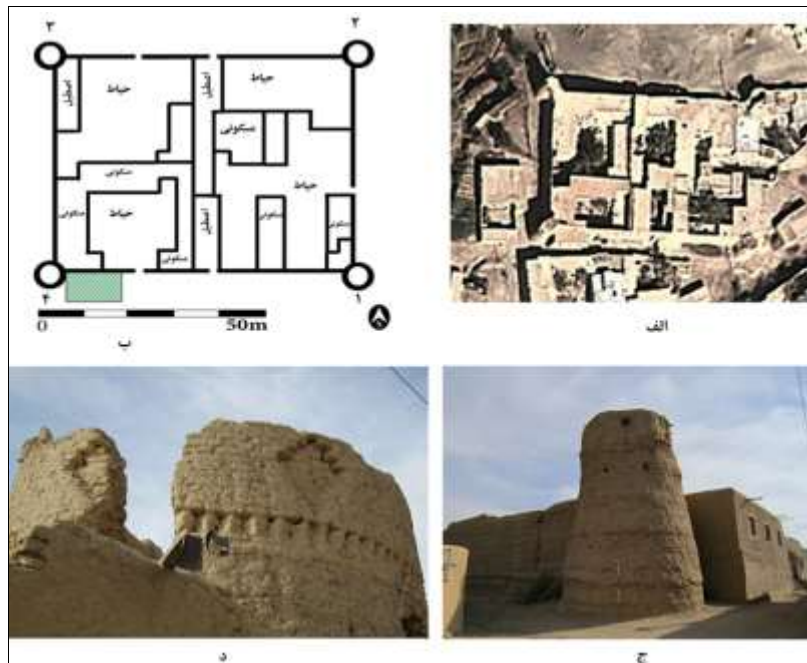
تصویر ۱: الف) تصویر هوایی، نقشه و نمای برج جنوبی، ب) نمای ضلع جنوب غربی، ج) تزیینات گچ‌بری با طرح قطاربندی، بخش ارباب‌نشین قلعه اربابی میهمله علیا (نگارندگان، ۱۳۹۲)

قلعه میهمله سفلا

قلعه میهمله سفلا در ۲۸ کیلومتری شمال شهر بهار، در شرق روستای میهمله سفلا قرار دارد.^۵ در فاصله ۱/۵ کیلومتری شمال غربی این بنا، قلعه میهمله علیا قرار دارد (تصویر ۲ الف و ب). در حال حاضر، قلعه میهمله سفلا دارای سکنه است و بنای قلعه در مقابل آسیب‌های طبیعی و جوی محافظت شده است. بنای قلعه از یک حصار مستطیل‌شکل پیرامونی با استفاده از چینه

به صورت لاد، بنا شده است. در این قلعه طول اضلاع مقابل هم یکسان است. به این صورت که طول دیوار ضلع شمالی و جنوبی ۶۹ متر و ضلع غربی و شرقی ۵۹ متر است که نشان از معماری و مهندسی دقیق سازندگان آن است. امروزه از ارتفاع اصلی دیوارهای بنای قلعه در بخش‌های مختلف بنا کاسته شده، ارتفاع باقی‌مانده ضلع شمالی بنا در بلندترین بخش آن، ۷/۵ متر و ضلع جنوبی، شرقی و غربی آن هم، ۷ متر است. ارتفاع اصلی بنای قلعه در زمان برپایی آن بر اساس ارتفاع باقی‌مانده دیواره ضلع جنوبی، حدود ۸ متر بوده است، با این حال، از دیوار ضلع شمال غربی در نزدیکی برج شمال شرقی، ارتفاع باقی‌مانده به ۲/۵ متر می‌رسد. ابعاد خشت‌های به‌کاررفته در بنای این قلعه $۵ \times ۲۶ \times ۲۶$ سانتی‌متر است.

قلعه دارای ۴ برج است که ارتفاع برج یک در جنوب شرقی قلعه ۸/۵۰ متر، برج دو در شمال شرقی ۵/۵۰ متر، برج سه در شمال غربی ۱۰ متر و برج چهار در جنوب غربی ۹/۱۰ متر است. برج‌های این قلعه دارای تزییناتی در یک یا دو ردیف در قسمت فوقانی به صورت نقش-های کنده منفی قطاری همراه با طرح لوزی فرورفته هستند (تصویر ۲ ج). در حال حاضر، این تزیینات در برج‌های جنوب شرقی، شمال شرقی و شمال غربی دیده می‌شود. در قسمت فوقانی برج‌ها و در طرفین آن، روزنه‌هایی وجود دارد که برای دیده‌بانی و نگهبانی استفاده می‌شده‌اند. در دیواره ضلع غربی قلعه سه دریچه، شبیه به پنجره دیده می‌شود که احتمالاً بعدها از سوی ساکنان قلعه با استفاده از خشت مسدود شده‌اند. در اضلاع شرقی، جنوبی و شمالی قلعه ۵ ورودی ساخته‌اند که دو ورودی آن در ضلع شمالی قلعه و دو ورودی دیگر در میانه اضلاع شرقی و غربی قرار دارند. ورودی اصلی قلعه در ضلع جنوبی بوده است. در طرفین این ورودی دو پاخوره که حکم نشیمن‌گاه دارد، ساخته شده است. گفتنی است مصالحی که در این قلعه استفاده شده همانند سایر قلعه‌های دشتی منطقه از مصالحی همچون چینه، چوب و سنگ است. قسمت‌هایی از ضلع شرقی قلعه در ساخت‌وسازهای اخیر از بین رفته و ماهیت اصلی بنای قلعه را متزلزل کرده است.

تصویر ۲: تصویر هوایی، نقشه، نمای برج جنوب غربی و تزیینات برج شمال شرقی قلعه میهمله سفلا (نگارندگان، ۱۳۹۲)

قلعه لک

قلعه لک^۶ در ۲۱ کیلومتری شمال شهر بهار، در بخش صالح‌آباد، در ۵۰۰ متری شرق جاده همدان - گل‌تپه قرار دارد.^۷ بنای قلعه لک در جهت شرقی روستا، در بالای پشته‌ای به ارتفاع ۱۵ متری از سطح روستا واقع شده است (تصویر ۳ الف). در حال حاضر، قلعه لک مخروبه بوده و بخش‌های مختلف آن به‌خصوص قسمت‌های شمالی قلعه به‌شدت از بین رفته است. عوامل طبیعی همچون ریزش‌های جوی، به‌مرور زمان سبب تخریب بافت خشتی - چینه‌ای قلعه شده است. علاوه بر عوامل طبیعی، عوامل انسانی، از جمله ایجاد راه از بخش داخلی قلعه برای عبور و مرور و نیز تغییر کاربری فضاهای داخلی قلعه، سبب از بین رفتن بخشی از بافت اصلی قلعه شده است.

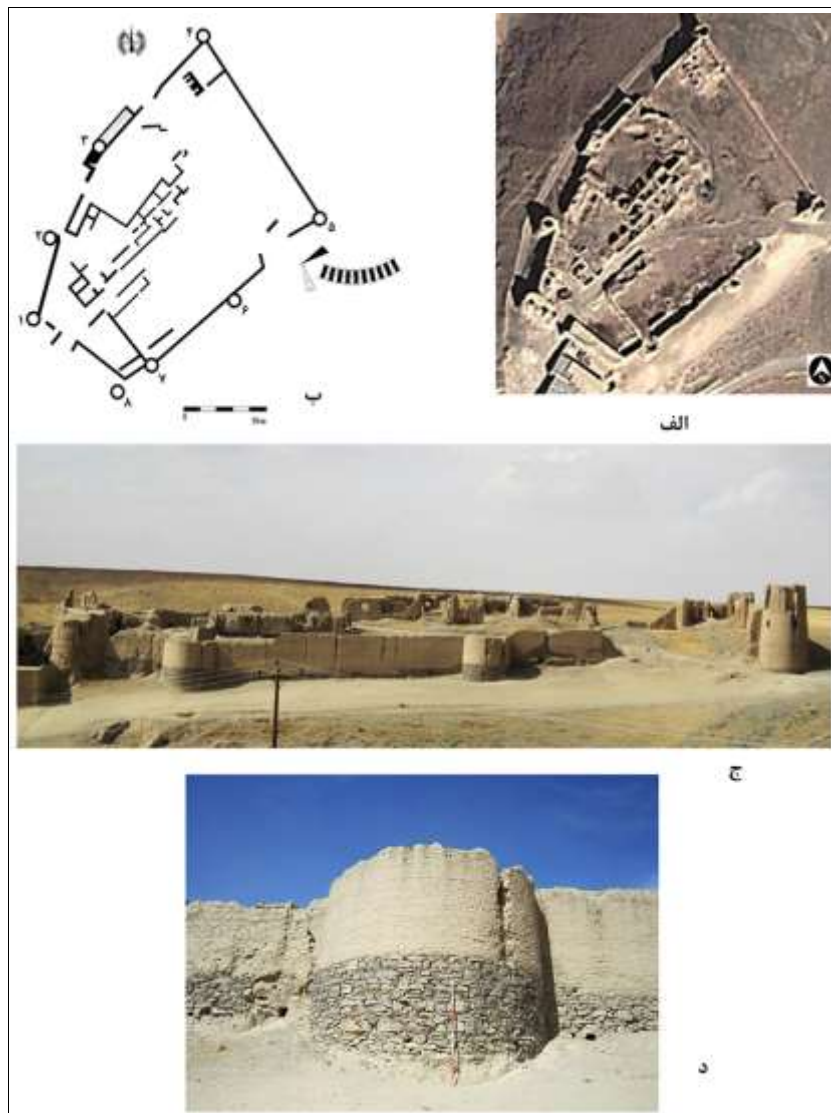
بنای قلعه بر اساس طرح و شکل پشته‌ای که بر روی آن قرار دارد، ساخته شده است. به همین دلیل پلان قلعه دارای ساختار نامنظم (شبه به طرح دوزنقه‌ای) است (تصویر ۳ ب). طول اضلاع قلعه به این شرح است: ضلع شمال غرب ۱۰۸ متر، ضلع شمال شرق ۶۷ متر،

ضلع جنوب شرق ۸۶ متر و ضلع جنوب غرب ۳۸ متر است. بنای قلعه دارای ۸ برج خشتی با پی‌سنگی با طرح نیم‌دایره و دایره است. برای استحکام برج‌های قلعه، در بخش‌هایی از بنا تا ارتفاع ۲/۵ متر از لاشه‌سنگ استفاده کرده‌اند. ارتفاع باقی‌مانده برج‌های قلعه در بخش‌های مختلف نسبت به یکدیگر متفاوت است. ارتفاع امروزی برج‌های قلعه نیز به این شرح است؛ دو برج جنوب غربی قلعه (برج‌های ۱ و ۲) به ترتیب ۶، ۷/۵۰ متر، برج غربی (برج ۳) ۴/۶۰ متر، برج شمالی و شرقی (برج‌های ۴ و ۵) ۹ متر، برج جنوب شرقی (برج ۶) ۴/۷۰ متر و دو برج جنوبی (برج‌های ۷ و ۸) به ترتیب دارای ۵/۵۰ و ۷ متر ارتفاع است (تصویر ۳ ج و د). دو برج شمالی و شرقی قلعه را ۳ طبقه ساخته‌اند. در این بین، سایر برج‌ها ۲ طبقه ساخته شده‌اند. در برج‌های سه‌طبقه قلعه، اتاق نگهبانی در طبقه سوم قرار داشته است. وجود روزنه‌هایی در قسمت فوقانی برج‌های این قلعه، بر کاربرد دیده‌بانی بودن بنا تأکید دارد. ابعاد خشت‌های به‌کاررفته در بنای این قلعه ۲۲×۲۲×۶ سانتی‌متر است که از این منظر می‌توان گفت که اندازه خشت‌های این قلعه با ابعاد سایر خشت‌های قلعه‌های منطقه قابل مقایسه است.

دو ورودی در این قلعه قابل شناسایی است: ورودی ضلع غربی قلعه احتمالاً بر اساس تاریخی که در قسمت فوقانی سردر آن حک شده، متأخرتر بوده است و دیگری احتمالاً در اصلی قلعه بوده که در ضلع جنوب غربی قلعه قرار داشته است که از آن امروزه اثری باقی نمانده است. بر اساس دیواره و برج‌های ضلع شمالی، ارتفاع احتمالی بنا را می‌توان حدود ۸ متر در نظر گرفت. در حال حاضر، قسمت‌هایی از دیوارهای شرقی و شمال غربی قلعه از بین رفته است. بیشتر فضاهای داخلی قلعه ۲ طبقه ساخته شده‌اند که قسمت تحتانی آن در بخش‌هایی از قلعه به‌منزله انبار و محل نگهداری احشام مورد استفاده بوده و قسمت‌های فوقانی آن نیز مسکونی بوده است. در داخل بعضی از بخش‌های قلعه از آندود گل قرمز (احتمالاً گل آخرا) برای آندود فضاهای مسکونی استفاده کرده‌اند (تصویر ۴ الف). بنای قلعه دارای اندرونی‌های متعدد، اصطبل سراسری با پوشش طاق پنج او هفت تند جناغی در طرفین قلعه است که در حال حاضر قسمت‌هایی از این عناصر را می‌توان مشاهده کرد. در قسمت مرکزی قلعه و در کنار فضای مسکونی مرکزی، کندو‌هایی (تاپو) با طرح مکعبی برجای مانده است. این کندوها از گچ و سفال ساخته شده‌اند و از آن‌ها برای ذخیره آذوقه و مواد غذایی همچون گندم استفاده می‌کرده‌اند. در کنار فضای اندرونی مرکزی، بقایای یک تنور دیده می‌شود که به‌طور کامل از انباشت خاک پر شده است (تصویر ۴ ب). قلعه اربابی لک بعد از

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اریایی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار

قلعه یکن‌آباد، بزرگ‌ترین قلعه دشت همدان - بهار به‌شمار می‌آید که مساحت آن حدود ۸۲۰۰ متر است.

تصویر ۳: تصویر هوایی، نقشه، نمای ضلع جنوب شرقی و برج شماره ۷ قلعه لک (نگارندگان،

۱۳۹۲)

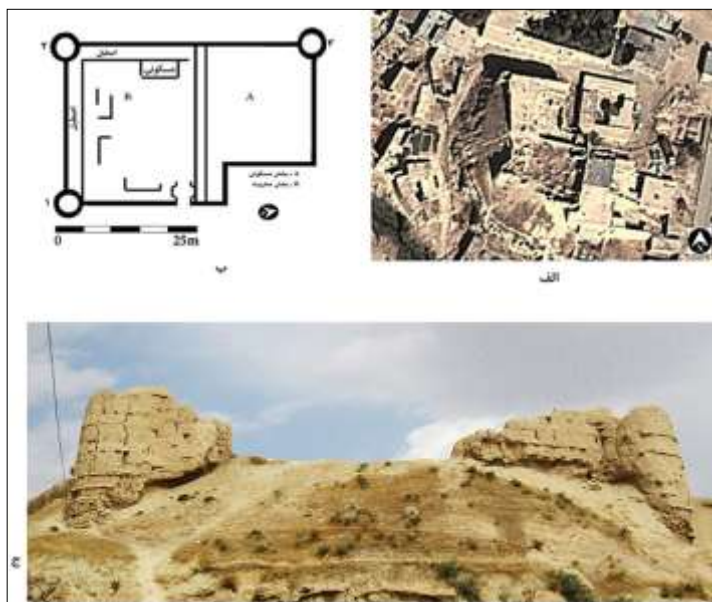
تصویر ۴: الف) فضای داخلی یکی از اتاق‌های قلعه با اندود گل اخرا، ب) بقایای تنور پخت و پز قلعه لک (نگارندگان، ۱۳۹۲)

قلعه پرلوک

قلعه پرلوک^۸ در ۲۵ کیلومتری شمال غرب شهر بهار، در میانه روستای پرلوک قرار دارد.^۹ بنای قلعه امروزه در میانه بافت اصلی روستای پرلوک بر روی پشته‌ای به ارتفاع ۱۰ متر از سطح روستا واقع شده است (تصویر ۵ الف). طرح بنای این قلعه بر اساس موقعیت مکانی که بر روی آن قرار گرفته، ساخته شده است. قلعه به شکل چهارضلعی نامنتظم (دوزنقه‌ای) با چهار برج در طرفین اضلاع ساخته شده است. به همین دلیل طول اضلاع بیرونی آن نسبت به یکدیگر متفاوت است. قسمت عمده‌ای از دیوار شرقی قلعه از سوی ساخت‌وسازهای اخیر از بین رفته و در داخل این بخش از قلعه، بنای جدیدی ساخته‌اند. طول اضلاع چهارگانه بنای این قلعه به این شرح است: ضلع جنوب غربی ۳۲ متر، ضلع غربی ۳۸/۷۲ متر، ضلع شمالی ۳۳/۸۰ متر و ضلع شرقی با احتساب قسمت‌های از بین رفته ۴۶/۷۶ متر است (تصویر ۵ ب). حصار اصلی قلعه به ضخامت ۸۰ تا ۹۰ سانتی‌متر ساخته شده است. در اینجا، ضلع شمالی بنا، ارتفاع اصلی خود را حفظ کرده است. ارتفاع باقی‌مانده اضلاع چهارگانه این قلعه نیز به این شرح است: ارتفاع ضلع شمالی ۶/۵۰ متر، ضلع غربی ۴ متر، ضلع شرقی ۴/۵۰ متر و ضلع جنوبی دارای ۴/۴۰ متر ارتفاع است. قلعه پرلوک دارای یک ورودی در قسمت شرقی به طول و عرض ۱۸۰×۳۵۰ سانتی‌متر است که به فضای هشتی منتهی می‌شود. در داخل بنای قلعه فضاهایی همچون هشتی، اندرونی و اصطبل به‌خوبی قابل شناسایی است. در حال حاضر، فضای درونی قلعه با یک دیوار سراسری به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم شده است. قسمت شمالی بنا امروزه مسکونی است. با این حال بخش جنوبی به‌شدت تخریب شده و در فضاهای داخلی آن جز چند مورد دیوار منفرد و فروریخته و بنای هشتی چیزی باقی‌نمانده

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار

است. بناهای داخلی و اندرونی بنای قلعه را، با گل قرمز اندود کرده‌اند. ابعاد خشت‌های مورد استفاده در بنای این قلعه نیز همانند سایر قلعه‌های منطقه $۲۲ \times ۲۲ \times ۶$ سانتی‌متر است. فضای هشتی این قلعه را با استفاده از آجرهای مربع و نیمه به ابعاد $۲۰ \times ۲۰ \times ۵$ و $۲۰ \times ۱۰ \times ۵$ سانتی‌متر بنا و تزیین کرده‌اند. آسمانه هشتی قلعه کاملاً تخریب شده و چیزی از آن باقی نمانده است. در حال حاضر، بنای قلعه پرلوک دارای سه برج در طرفین اضلاع است که پی آن‌ها را برای استحکام بیشتر تا ارتفاع ۷۰ سانتی‌متر با استفاده از لاشه‌سنگ ساخته‌اند. از ارتفاع برج‌ها و دیوارهای اضلاع ۴ گانه قلعه تا حدودی کاسته شده است. ارتفاع امروزی برج‌های قلعه به این صورت است: برج جنوبی (برج ۱) ۵ متر، برج جنوب غربی (برج ۲) $۵/۳۰$ متر و برج شمال غربی (برج ۳) دارای $۵/۵۰$ متر ارتفاع است. بدنه برج‌ها و دیوارهای اصلی قلعه را نیز برای مقاومت بیشتر، با تلفیقی از لاشه‌سنگ و چینه ساخته‌اند که این امر سبب تفاوت بنای حصار این قلعه با سایر قلعه‌های دشتی منطقه بهار شده است (تصویر ۵ ج)، به این صورت که بعد از هر ۷۰ سانتی‌متر چینه (بین هر لایه) از یک لایه سنگ لاشه استفاده کرده‌اند که این خود به استحکام و بیرون آمدن از یکنواختی بنای قلعه کمک کرده است. در حال حاضر، ۷ رج از این سنگ لاشه در بدنه برج‌ها و دیوارها قابل رؤیت است. سبک معماری این قلعه نیز گویای ساخت و استفاده آن در دوره قاجاری است.

تصویر ۵: تصویر هوایی، نقشه و نمای ضلع جنوب غربی قلعه پرلوک (نگارندگان، ۱۳۹۲)

قلعه حسن ابدال

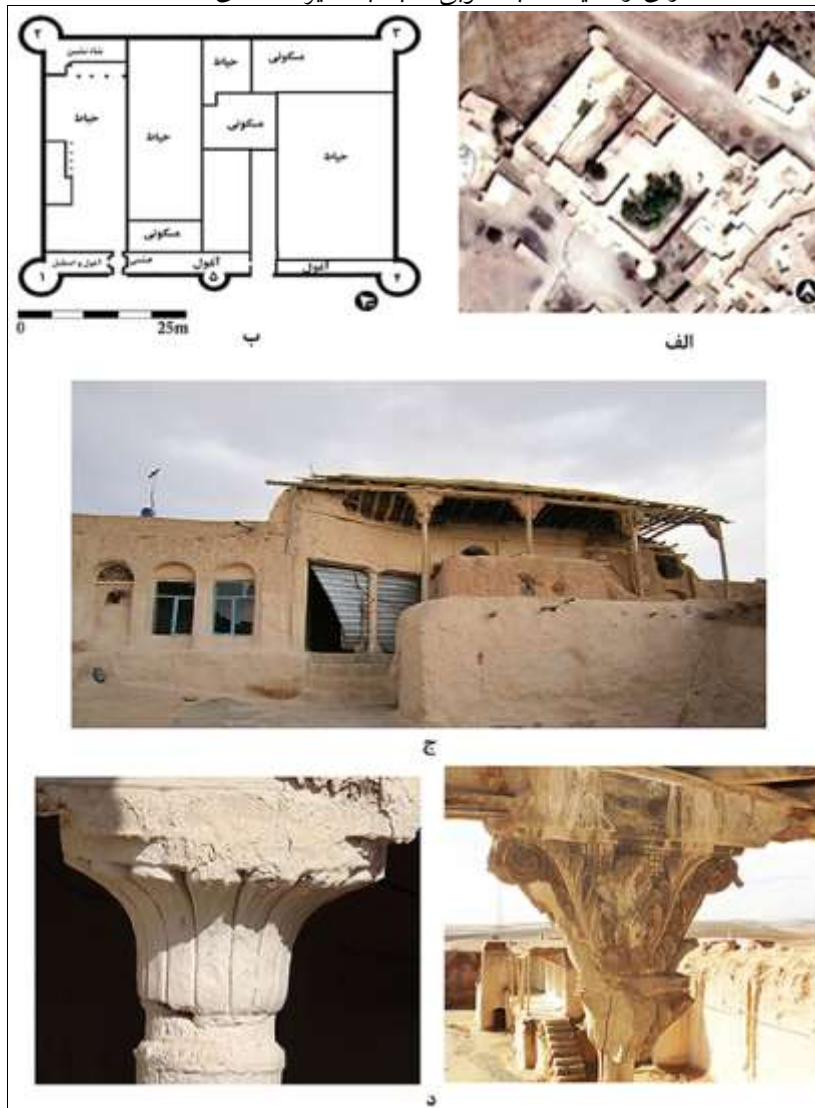
قلعه حسن ابدال^{۱۰} در ۳۳ کیلومتری شمال غرب شهر بهار، در شمال روستای حسن ابدال واقع شده است.^{۱۱} این قلعه نیز همانند قلعه میهمله سفلا مسکونی است و به سه قسم با مالکیت خصوصی تقسیم شده است (تصویر ۶ الف و ب). پلان قلعه به شکل مستطیل و در مجموع، دارای پنج برج در طرفین است که سه برج آن در ضلع جنوب غربی قلعه قرار دارد. طول اضلاع متقابل بنای حصار قلعه نیز همانند قلعه میهمله سفلا، یکسان است، به این صورت که اضلاع شمال شرقی - جنوب غربی ۶۲ متر و جنوب شرقی - شمال غربی ۴۶/۵ متر است. برای مقاومت بیشتر حصار قلعه، پی حصار و برج‌های طرفین بنا را با لاشه‌سنگ ساخته‌اند. مابقی حصار این قلعه نیز همانند سایر قلعه‌های دشتی منطقه از خشت و چینه ساخته شده است. به این صورت که بین هر لاد (ارتفاع هر رج چینه در این قلعه نیز حدود ۷۰ سانتی‌متر است) یک رج خشت به صورت افقی برای استحکام بیشتر سازه بنا استفاده کرده‌اند.

در اینجا نیز از ارتفاع اصلی برج‌های قلعه کاسته شده است؛ ارتفاع برج شرقی (برج ۱) ۶/۲۰ متر، برج شمالی (برج ۲) ۴ متر، برج شرقی (برج ۳) ۵ متر، برج جنوبی (برج ۴) ۴/۵۰ متر و برج جنوب غربی (برج ۵) ۵ متر است. ارتفاع باقی‌مانده دیوارهای بیرونی قلعه نیز متفاوت است. بیشترین ارتفاع دیوار قلعه با ۵/۳۰ متر، مربوط به دیوار ضلع جنوب غربی است. دیوارهای جنوب شرقی، شمال شرقی و شمال غربی هم به ترتیب دارای ۴/۵۰، ۴/۲۰ و ۴/۸۰ متر ارتفاع‌اند. بنای قلعه دارای ۳ ورودی در ضلع جنوب غربی است که ورودی اصلی قلعه در میانه این ضلع قرار دارد. این ورودی با تزیینات آجرکاری به صورت خفته راسته تزیین و بنا شده است. ورودی دیگر بنا در کناره برج غربی قرار دارد. در پشت این درگاه فضای هشتی قرار دارد. این فضا دارای پاگردی است که به پشت‌بام راه می‌یابد. ابعاد خشت‌های این قلعه نیز همانند سایر قلعه‌های منطقه ۶×۲۲×۲۲ سانتی‌متر است.

در داخل فضای هشتی چند طاقچه و طاق‌نما برای خارج شدن از یکنواختی تعبیه کرده‌اند. این ورودی به حیاطی وارد می‌شود که در بخش شمالی آن بنایی با ایوان ستون‌دار دیده می‌شود که احتمالاً متعلق به ارباب قلعه بوده و به خوبی حفظ شده است (تصویر ۶ ج). ایوان این بنا دارای چهار ستون چوبی با سرستون‌های گچی است که در قسمت سرستون آن با بهره‌گیری از گچ، تزیینات گچی با نقش‌مایه‌های گیاهی با طرح گل و برگ‌های درهم پیچیده (نقوش اسلیمی و ختایی) اجرا شده‌اند. در پشت ایوان در قسمت ورودی به داخل بنا، ستون منفردی دیده می‌شود که تمامی بدنه، پایه و سرستون آن با استفاده از گچ با نقش‌مایه شیردار

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار

تزیین شده است (تصویر ۶ د). ضلع شمال غربی حیاط این بخش از بنای قلعه نیز با طاق‌نماهایی تزیین شده و بنا را از یکنواختی بیرون آورده است. همان‌طور که اشاره شد، قلعه حسن ابدال همانند قلعه میهمله سفلا به دلیل سکونتی که از دوره بنای قلعه (از دوره قاجاریه) تاکنون داشته است، دارای وضعیت نسبتاً خوبی نسبت به سایر قلعه‌های منطقه است.

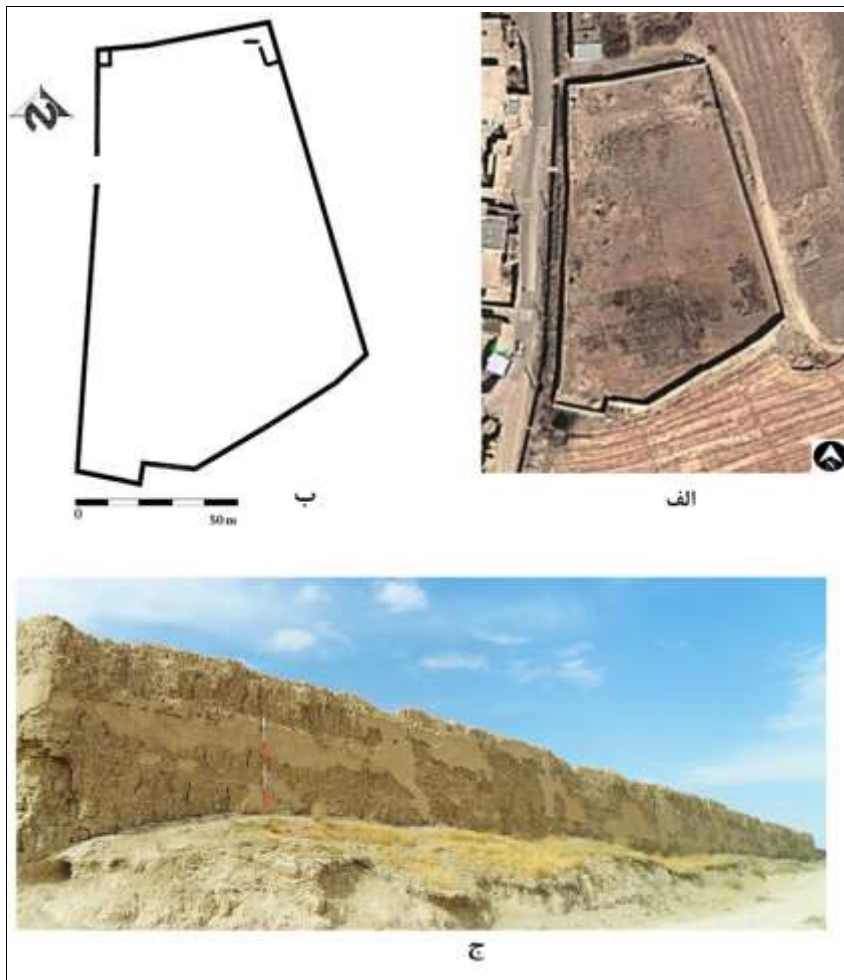
تصویر ۶: تصویر هوایی، نقشه، نمای بیرونی شاه‌نشین همراه با سرستون‌های آن، قلعه اربابی حسن

آبدال (نگارندگان، ۱۳۹۲)

قلعه سلیمان‌آباد

قلعه سلیمان‌آباد^{۱۲} در ۱۲ کیلومتری شمال شرق شهر بهار، در جنوب شرق روستای سلیمان‌آباد قرار دارد.^{۱۳} ظاهراً نام روستا در ارتباط با نام سلیمان‌شاه بن پرچم ایوه‌ای (ایوایی / ایوه‌ای) است (گروسین، ۱۳۸۴: ۵۶). بنای این قلعه نسبت به سایر قلعه‌های شهرستان بهار دارای طرحی ساده و بدون برج است که این امر سبب شده است تا این قلعه را در گروه خانه‌های اربابی منطقه بدانیم. بنای قلعه با طرح و پلان ۵ ضلعی ساخته شده است که با طرح و پلان سایر قلعه‌های منطقه که تماماً چهارضلعی هستند، متفاوت است (تصویر ۷). طول دیوار غربی قلعه ۱۱۵/۱۵ متر، ضلع شمالی ۵۰/۷۰ متر، ضلع شرقی ۹۶/۱۰ متر و ضلع جنوب شرقی ۵۹/۶۰ متر است. در حال حاضر، تمامی بناهای داخلی حصار قلعه از بین رفته و امروزه جز تعدادی طاقچه در دیوارهای داخلی قلعه، هیچ بنایی در آن باقی نمانده است. تا چند سال اخیر، ساختمان کبوترخانه‌ای با تزیینات آجرکاری و طاقچه‌های متعدد در سراسر دیوار شمالی بنای قلعه وجود داشته که در بررسی‌های منطقه‌ای بهار به آن اشاره شده است که در حال حاضر از آن بنا امروزه اثری باقی نمانده و احتمالاً از سوی مالک شخصی قلعه از بین رفته است (بلمکی و مترجم، ۱۳۸۸: ۳۸۵). همان‌طور که ذکر شد، این قلعه فاقد هرگونه برج و باروست. از ارتفاع دیوارهای این قلعه در بلندترین قسمت آن در ضلع شرقی ۴/۳۰ متر باقی مانده است. این در حالی است که قسمت‌هایی از دیواره شمالی و جنوبی آن فروریخته و مجدداً با مصالح جدیدتر بنا شده است.

در سازه بنای این قلعه نیز از خشت و چینه استفاده کرده‌اند. حصار قلعه تماماً با چینه ساخته شده که برای مقاومت بیشتر دیوارهای آن، مانند سایر قلعه‌های دشتی منطقه، در بین هر لاد - که حدود ۷۰ سانتی‌متر با بند بالایی فاصله دارد - یک یا دو رج خشت به صورت افقی به کار برده‌اند. در بخش‌هایی از حصار قلعه، در قسمت تحتانی سازه حصار از چینه و در قسمت بالایی آن از خشت استفاده کرده‌اند. در سقف از چوب به‌منزله تیر چوبی برای مسقف کردن بنا بهره گرفته‌اند که امروزه تنها، جای تیرهای چوبی در بدنه بنا دیده می‌شود. احداث جاده آسفالتی در کنار این بنا و رفت‌وآمد اهالی و تصرف زمین‌های اطراف قلعه که در گذشته در مالکیت قلعه بوده و نیز تبدیل فضای داخلی قلعه به زمین کشاورزی، از جمله عوامل عمده در تخریب قلعه هستند که روزه‌روز در روند تخریب بنای قلعه تأثیر بسزایی دارند.

تصویر ۷: تصویر هوایی، نقشه و نمای حصار شرقی قلعه اربابی سلیمان‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۱)

قلعه خوشاب سفلا

قلعه خوشاب سفلا^{۱۴} در ۱۴ کیلومتری شمال غرب شهر بهار، در جنوب شرقی روستای خوشاب سفلا قرار دارد^{۱۵} (تصویر ۸). این قلعه به شدت بر اثر عوامل طبیعی و غیرطبیعی به خصوص در اثر ساخت‌وسازهای چند دهه گذشته و زلزله سال‌های اخیر تخریب شده است و از برج و باروهای این قلعه چیزی باقی نمانده است. با این حال، امروزه از این قلعه تنها دو خانه اربابی، یک برج با ارتفاع ۶/۳۰ متر و بقایایی از دیوار جنوب غربی باقی مانده است. از

دو خانه اربابی، خانه اربابی شرقی به شدت تخریب شده و خانه جنوبی سالم باقی مانده و در حال حاضر مسکونی است. برج جنوبی قلعه در سال‌های اخیر در اثر زلزله تخریب شده است. طول دیوارهای بیرونی بر اساس قسمت‌های باقی‌مانده از آن به این شرح است: ضلع جنوب غربی ۶۴/۷۷ متر، ضلع شمال غربی ۶۱/۳۰ متر، ضلع شمال شرقی ۵۹/۳۰ متر و ضلع جنوب شرقی ۶۳/۱۳ متر است. از ضلع جنوب غربی این قلعه نیز دیواری به ارتفاع ۷/۵۰ متر باقی مانده است.

بنای قلعه خوشاب سفلا نیز مانند سایر قلعه‌های منطقه با استفاده از چینه و خشت، ساخته شده است. پلان بنا بر اساس بخش‌های برجای مانده، دارای طرح مربع شکل بوده است. ضخامت و قطر حصار این قلعه در بخش‌های باقی‌مانده به‌خصوص در حصار جنوب غربی تا حدود ۱۱۰ سانتی‌متر هم می‌رسد که از این منظر با قطر حصار قلعه یکن‌آباد قابل مقایسه است. در میانسرای خانه اربابی جنوبی، با بهره‌گیری از طرح‌های آجرچینی در سردرها و طاق‌نماها با طرح خفته راسته بر زیبایی فضای بیرونی این بخش از بنا افزوده‌اند. در ضلع جنوب غربی قلعه یک ورودی با در چوبی دو لنگه دیده می‌شود که احتمالاً مربوط به زمان احداث قلعه بوده است. در طبقه همکف و تحتانی خانه اربابی جنوبی برای نگهداری مواد غذایی و احشام، فضاهایی طویل با پوشش طاق و تویزه به‌منزله انبار و اصطبل ساخته‌اند. نوع معماری، نیارش و ابعاد مصالح بناهای باقی‌مانده از این قلعه به‌خوبی قابل مقایسه با قلعه‌های لک و میهمله علیاست. به‌خصوص طرح طاقچه‌ها، سدری‌ها و شومینه‌های باقی‌مانده از آن شاهد این مدعاست. به‌طور کلی، می‌توان گفت که نفوذ بافت مسکونی اطراف به داخل این بنا و تخریب قسمت‌های مختلف آن از سوی ساکنان و مردم روستا مهم‌ترین آسیب‌های وارده به این بناست.

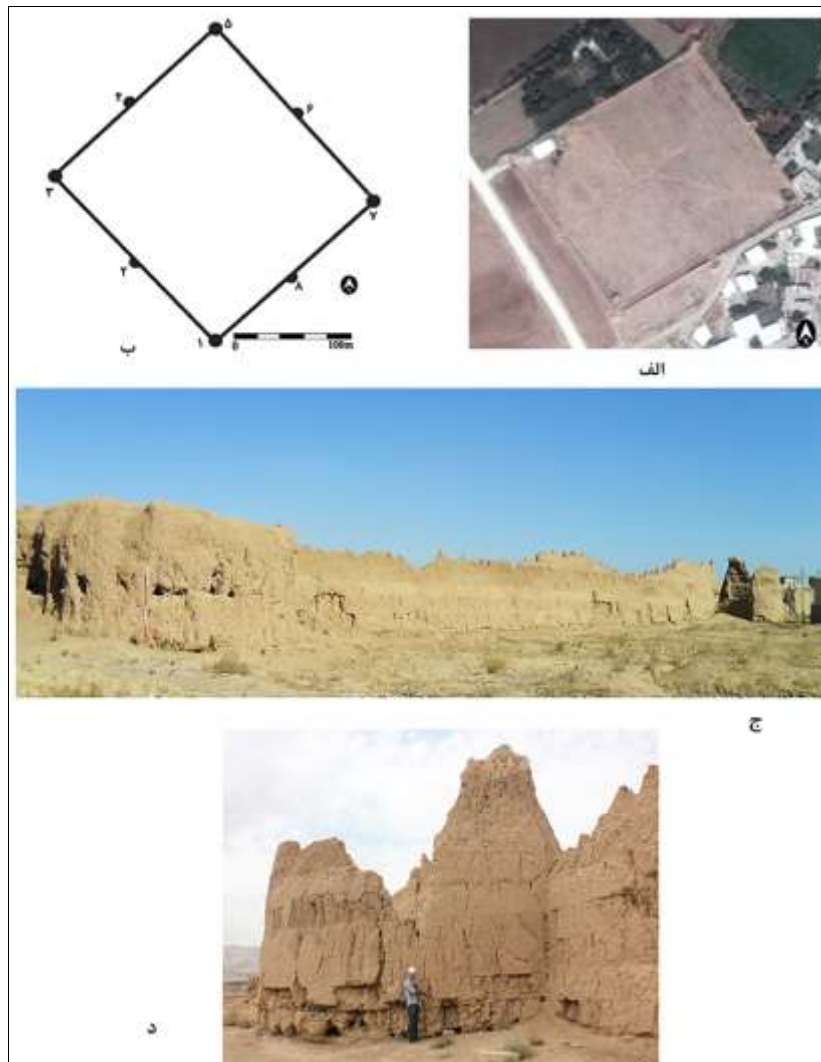

تصویر ۸: نقشه و نمای بخش جنوبی قلعه خوشاب سفلا (نگارندگان، ۱۳۹۱)

قلعه یکن‌آباد

قلعه اربابی یکن‌آباد^{۱۶} در ۳/۵ کیلومتری جنوب شهر بهار قرار گرفته است. فاصله این قلعه با جاده اصلی همدان - کرمانشاه ۲/۵ کیلومتر است.^{۱۷} قلعه یکن‌آباد بزرگ‌ترین قلعه اربابی منطقه مورد بحث با مساحت ۲۷۰۰۰ متر مربع است (تصویر ۹ الف و ب). از این قلعه تنها قسمت‌هایی از حصار اصلی باقی مانده و تمامی بناهای داخل قلعه در طول زمان به دلیل عوامل طبیعی و غیرطبیعی از بین رفته است و در حال حاضر، هیچ‌گونه بنایی هم‌زمان با بنای اصلی قلعه در داخل آن باقی نمانده است. قلعه یکن‌آباد با طرح مستطیل - مربع ساخته شده که طول اضلاع آن عبارت‌اند از: ضلع شمال شرقی ۱۵۴ متر، ضلع شمال غربی ۱۷۳ متر، ضلع جنوب غربی ۱۵۵ متر و ضلع جنوب شرقی ۱۷۴ متر است (تصویر ۹ ج). این قلعه اربابی دارای ۸ برج مدور و نیم‌دایره در طرفین حصار است که از ارتفاع اصلی آن‌ها کاسته شده است. ارتفاع باقی‌مانده از برج‌های بنا به این شرح است: برج جنوبی (برج ۱) ۳/۵۰ متر، برج جنوب غربی (برج ۲) ۳ متر، برج غربی (برج ۳) ۳/۵۰ متر، برج شمال غربی (برج ۴) ۴/۲۰ متر، برج شمالی (برج ۵) ۳/۵۰ متر، برج شمال شرقی (برج ۶) ۵ متر، برج شرقی (برج ۷) ۶/۱۵ متر و برج جنوب شرقی (برج ۸) ۶/۵۰ متر (تصویر ۹ د).

قطر برج‌های این قلعه نیز نسبت به سایر قلعه‌های منطقه بزرگ‌تر است. برج‌ها و حصار قلعه با چینه و خشت بنا شده است. به این صورت که مانند سایر قلعه‌های چینه‌ای منطقه بین هر لاد از یک رج خشت به صورت افقی برای استحکام بیشتر بنا استفاده کرده‌اند. کاربرد و بهره‌گیری از سنگ در پی برج‌ها و دیوار اصلی بنا خلاف سایر قلعه‌های منطقه در قلعه یکن‌آباد دیده نمی‌شود. ضلع جنوب شرقی با ۷ متر ارتفاع از سایر قسمت‌های قلعه مرتفع‌تر است. در اینجا ضخامت حصار بین ۱۱۰ تا ۱۰۰ سانتی‌متر است. ارتفاع اصلی قلعه در زمان احداث بر اساس شواهد موجود احتمالاً حدود ۱۰ متر بوده است. این قلعه تنها دارای یک ورودی در ضلع جنوب غربی بوده است. از بانی اصلی و ارباب اولیه قلعه اطلاعی در دست نیست. با این حال می‌توان بر اساس گفته‌های برخی از مطلعان روستا، به حکمرانی فردی به نام عبدالله‌خان بادمان قلیچ - که در اواخر دوره قاجاریه در این قلعه سکونت داشته است - اشاره کرد. وی از حاکمان مقدر محلی بوده که قشون نظامی وی بخش اعظمی از نیروی نظامی مرکزی کشور را در زمان جنگ تشکیل می‌داده است (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۵: ۶۲ - ۶۴).

تصویر ۹: تصویر هوایی، نقشه، نمای حصار و برج جنوب شرقی (برج ۸) قلعه اربابی یکن‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۲)

علل شکل‌گیری قلعه‌ها و نقش آن در امنیت منطقه

تنوع در شکل‌گیری ظاهری قلعه‌ها سبب شده است تا تصور شود که وجود قلعه‌ها قبل از اینکه ناشی از ضرورت انطباق با محیط جغرافیایی خاص بوده باشد و یا نتیجه شدت گرفتن ناامنی، بیشتر متأثر از سبک معماری به‌خصوصی است (زارعی و باباکمال، ۱۳۹۳: ۱۹۹). به

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار

عبارتی دیگر، شکل قلعه، نوعی معماری است که در موارد گوناگون به‌کاررفته و از ویژگی‌های کهن تمدن ایرانی در فلات آسیای مرکزی و خاور نزدیک است (سهیلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۲). در قلعه‌های دوره اسلامی، شکل، جنس و تعداد برج و باروها به اهمیت و وسعت منطقه و نیز به شرایط اجتماعی و طبیعی آن بستگی داشته است؛ اما عموم آن‌ها دارای دیواری بلند، عریض، طولانی و برج‌های استوانه‌ای یا چندوجهی با چند دروازه برای ورود و خروج و گاهی خندقی در گرداگرد خود بودند که دسترسی به آن را دشوار می‌کرد. با وجود تفاوت‌هایی که از نظر شکل، ابعاد، اندازه، طرح و مصالح در این‌گونه قلعه‌ها وجود دارد، از لحاظ نوع مناسبات در کنار عوامل طبیعی و جغرافیایی منطقه، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری بافت ساختمانی و عملکرد بخش‌های مختلف قلعه‌ها بر عهده داشته و همه آن‌ها را، در نوع ویژه‌ای از معماری گرد آورده است. بر این اساس، انسان همواره در نظر داشته تا با اتخاذ بهترین روش‌ها و ایجاد مناسب‌ترین بناهای دفاعی در نقاط مهم و حساس دفاعی و سوق‌الجیشی در مقابل سیل مهاجمان بایستد. طی قرون متأخر اسلامی هم‌پای روستاها و شهرهایی که به تدریج در میان حصارها و برج‌وباروها شکل می‌گرفتند و گسترش می‌یافتند، مجموعه‌هایی با ظاهر نسبتاً مشابه، اما کوچک‌تر به وجود آمده و شروع به توسعه کرده‌اند که از آن‌ها به‌منزله قلعه اربابی یاد می‌شود (زارعی و باباکمال، ۱۳۹۳: ۱۹۹). طرح‌ریزی بیشتر قلعه‌ها برای دفاع است و آن‌ها را می‌توان نمونه معماری نظامی دانست. البته، جز در موارد ضروری این‌گونه تأسیسات کارکرد دفاعی و نظامی نداشتند و بیشتر به‌منزله محل سکونت و برقرارکننده مناسبات اجتماعی در منطقه به‌شمار می‌رفتند (همان، ۱۹۹ - ۲۰۰). در دوره قاجاریه با توجه به ضعف سیاسی و نظامی حکومت مرکزی و اشغال پیاپی کشور از سوی دول آسیایی و اروپایی کم‌کم زمینه افزایش قدرت تیولداران منطقه‌ای و محلی بروز پیدا کرد تا حدی که در برخی از مناطق کشور قدرت عده‌ای از این حاکمان محلی به لحاظ قوای نظامی و تسلط بر منطقه تحت حکومت خود و نیز مناطق همجوار، با قدرت شاه برابری می‌کرد. در کنار این افزایش قدرت، مسئله اصلی دیگری که وجود داشت، ناامنی‌ها و هرج‌ومرج‌هایی بود که سراسر کشور را تهدید می‌کرد. هجوم و غارت پی‌درپی و مداوم اشرار، راهزنان و نیروهای نظامی کشورهای سلطه‌گر، از جمله بریتانیا، ازبک‌ها، عثمانی‌ها و روس‌ها سبب سلب امنیت و آرامش در مناطق مختلف کشور شده بود (احمدزاده، ۱۳۹۱: ۵۴ - ۵۹). در این دوره بخش‌های غربی کشور از جمله همدان و مناطق پیرامونی به‌خصوص مناطق شمالی آن بارها مورد تجاوز نیروهای نظامی همچون نیروهای عثمانی، روس و قزاق‌ها شد که طی این حملات لطمه‌های بسیار زیادی بر

جان و مال مردمان نقاط مختلف وارد شد. بنابراین، شکل‌گیری این دسته از بناها با توجه به وضعیت موجود طی آن دوران در مناطق مختلف امری کاملاً منطقی و اساسی برای حفظ جان و مال طبقه حاکم و اطرافیان به‌شمار می‌آمد. ساخت قلعه‌هایی با برج‌وباروهای مستحکم از سوی حاکمان مقتدر محلی و ایجاد قشون نظامی قوی از سوی آنان، زمینه‌های ایجاد امنیت در منطقه تحت سلطه و حکمرانی این حاکمان را به‌خوبی فراهم می‌کرد. گفتنی است بخش مهمی از نیروهای نظامی مرکزی کشور در زمان حمله دول سلطه‌گر به نواحی مختلف کشور را قشون نظامی این حاکمان محلی تشکیل می‌دادند که نقش حساسی در برقراری امنیت مملکت و بیرون راندن مهاجمان از مرزهای کشور برعهده داشته‌اند. از جمله این تیولداران که قلعه‌ای مستحکم و قشون نظامی قوی داشت، سردار عبدالله‌خان باتمان قلیچ بود که قلعه روستای یکن‌آباد محل حکمرانی وی بوده است (آژنگ، ۱۳۸۹: ۹۱). سایر قلعه‌های منطقه نیز بی‌شک با توجه به موقعیت قرارگیری، وسعت و استحکام سازه قلعه‌ها (از جمله قلعه لک و پرلوک)، نقش مهمی در برقراری امنیت و دفاع از ساکنان منطقه تحت سلطه خود داشته‌اند.

تحلیل و تطبیق یافته‌ها (الگوها و اشتراکات در طراحی قلعه‌ها - موقعیت، سازه، نیارش و تزئینات قلعه‌ها)

در بررسی قلعه‌های اربابی شهرستان بهار، به تپه‌های طبیعی و بلندی‌ها به جهت اشراف به مناطق پیرامون و توان دفاعی بهتر توجه شده است. این کار مهم به‌خوبی در بنای قلعه پرلوک، قلعه میهمله سفلی و علیا و قلعه لک کاملاً مشهود است. بیشتر قلعه‌های منطقه مورد بحث از نظر طرح و پلان بیشتر بر اساس نقشه‌آزایش طراحی شده، ساخته شده‌اند؛ اما از نظر برج و - بارو نسبت به یکدیگر دارای طرح و پلان مشخصی نیستند و هر یک از قلعه‌ها دارای تعداد متفاوتی برج هستند. بدین‌صورت که بعضی از قلعه‌ها، مثل قلعه لک و یکن‌آباد دارای ۸ برج، بعضی دیگر همچون قلعه حسن ابدال دارای ۵ و قلعه‌های میهمله سفلا و علیا و پرلوک دارای ۴ برج هستند. بیشتر قلعه‌های منطقه همچون میهمله علیا و سفلا، یکن‌آباد و حسن ابدال با طرح چهارضلعی منظم ساخته شده‌اند؛ اما در قلعه‌هایی همچون سلیمان‌آباد، پرلوک و لک هیچ‌گونه طرح منظم و آزیایش طراحی شده، اجرا نشده است؛ بلکه بر اساس موقعیت مکانی که بر روی آن قرار گرفته، بنا شده‌اند. در قلعه‌های چهارضلعی، برج‌ها در چهارگوشه آن ساخته شده‌اند که با توجه به ماهیت وجودی دارای ابعاد، استحکام و طراحی متفاوتی نسبت به هم هستند. عنصر اصلی در بیشتر قلعه‌های منطقه، بنای برج و باروست، به‌طوری که توجه ویژه‌ای

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار

به این بخش‌ها در بنای قلعه‌ها شده است. در قلعه لک برای مقاومت بیشتر در سازه برج‌ها در برخی نقاط تا ارتفاع ۲/۵ متری از سنگ‌لاشه استفاده کرده‌اند. اجزای قابل مقایسه در معماری برج‌های قلعه‌ها را در یک جمع‌بندی می‌توان این‌گونه ذکر کرد:

- بهره‌گیری از لاشه‌سنگ برای ساخت برج‌ها تا ارتفاع ۲/۵ متر، برای استحکام بیشتر سازه برج.
- استفاده از لاشه‌سنگ در داخل بافت خشتی - چینه‌ای برای مقاومت بیشتر حصار و بیرون آمدن از یکنواختی سازه.
- ساخت برج‌های سه‌طبقه‌ای.
- ساخت روزنه‌هایی در چهارسو در طبقه فوقانی برج، برای دیده‌بانی.
- استفاده از تزیینات منفی قطاری و طرح‌های مثلثی در قسمت فوقانی برج.
- بهره‌گیری از برج‌های منفرد مشرف به قلعه و منطقه برای دیده‌بانی
- استفاده از بنای برج برای سکونت.

عمده مصالح به‌کار رفته در بنای قلعه‌های بهار شامل خشت‌هایی با ابعاد متوسط $۲۲ \times ۲۲ \times ۶$ سانتی‌متر چینه، لاشه‌سنگ، چوب به‌صورت تیرک، آجر با ابعاد $۲۰ \times ۲۰ \times ۵$ سانتی‌متر و $۲۰ \times ۱۰ \times ۵$ سانتی‌متر و استفاده از گچ برای تزیینات داخلی بناست. ارتفاع هر رج لاد در بیشتر قلعه‌های منطقه بین ۶۰ تا ۷۰ سانتی‌متر است. نظر به استفاده از مصالح یکسان در بنای این قلعه‌ها، احتمالاً نشان از همگونی و رواج شیوه‌های معماری واحد در منطقه داشته است. یکی از فن‌های رایج در معماری برخی از قلعه‌ها، ساخت دیوارهایی است که یک یا دو رج زیرین و اولیه آن‌ها از قطعات چینه بوده و سپس دیوار خشتی بر روی زیرساز چینه‌ای برای استحکام بیشتر ساخته شده است. در مواردی همچون قلعه یکن‌آباد و حسن ابدال بعد از هر رج چینه، از یک یا دو ردیف خشت نیم‌کوب به‌صورت افقی برای مقاومت بیشتر سازه حصار قلعه استفاده کرده‌اند. در حصار قلعه پَرلوک برای مقاومت بیشتر سازه، در بین هر بند چینه به‌جای خشت، از لاشه‌سنگ بهره گرفته‌اند که این امر خود به‌زیبایی بنای قلعه، استحکام بیشتر و جلوگیری از یکنواختی بنای حصار قلعه کمک کرده است. حصارها نیز با توجه به نوع قلعه با ضخامت‌های مختلف ساخته شده‌اند. گاه قطر و ضخامت بعضی از باروها همچون قلعه یکن‌آباد، میهمله علیا و خوشاب سفلا تا به ۱۲۰ سانتی‌متر می‌رسد؛ اما از ضخامت همگی آن‌ها با افزایش ارتفاع دیوار، کاسته شده است. به‌طورکلی، هر قلعه شامل فضاهایی چون، حصار و برج، دروازه ورودی، هشتی، اصطبل و آغول، مطبخ، فضای شاه‌نشین، فضاهای خدمه و رعایا،

انبار و محل ذخیره آذوقه و... بوده است. بیشتر قلعه‌های بهار به جز قلعه حسن ابدال و میهمله سفلا - که دارای چندین ورودی هستند - عموماً دارای یک ورودی بزرگ با ساختار واحد هستند که با تزیینات آجرکاری به صورت خفته راسته بنا شده‌اند. بخشی از فضای اصلی قلعه‌ها شامل باره‌بند سراسری بوده که یک سمت و گاه دو سمت اصلی قلعه را دربر می‌گرفته است. این آغول‌ها شامل فضاهایی طویل با پوشش طاق ضربی (بیشتر از نوع طاق هفت او پنج تند) هستند.

بخش اصلی هر قلعه را فضاهای حاکم‌نشین (ارباب قلعه) تشکیل می‌داده که معمولاً دارای استحکام و تزیینات متعدد بوده است. این بخش از بنا معمولاً در قسمت مرتفع قلعه و یا بخش مرکزی به صورت دو اشکوبه ساخته می‌شده است. بخش ارباب‌نشین معمولاً دارای گچ‌بری‌هایی با طرح‌های گیاهی و اندوذهای گلی به‌خصوص اندود گل‌آخزایی است. علاوه بر موارد ذکر شده، باید به انواع آرایه‌های قلعه‌ها از جمله طاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی، تزیینات بدنه، پایه و سرستون‌ها (با انواع نقش‌مایه‌های گیاهی به صورت طرح‌های شیاردار، اسلیمی و ختایی) اشاره کرد که در قلعه‌های میهمله علیا و حسن ابدال اجرا شده است. در اینجا آجرکاری و گچ‌بری بیشترین تزیین این نوع بناها محسوب می‌شود. تزیین‌ها عمدتاً در نمای بیرونی مشرف به حیاط و در فضاهای داخلی است و اصولاً نمای بیرونی و خارجی ساده و فاقد تزیین است. از دیگر قسمت‌های این قلعه‌ها که دارای تزیینات مختلف هندسی است، بخش‌های فوقانی برخی از برج‌هاست. نوع طرح‌های تزیینی و موتیف‌های به‌کاررفته در بخش‌های مختلف برخی از قلعه‌های منطقه، به‌خوبی نشان از الگوبرداری از طرح‌های تزیینی مورد استفاده در معماری ایران پیش از اسلام است (جدول ۲).

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... مریم محمدی و همکار

جدول ۲: نمودار مقایسه‌ای ویژگی‌های ساختاری معماری قلعه‌ها اربابی شهرستان بهار (نگارندگان،

۱۳۹۴)

نام قلعه	پلان قلعه	کارکرد بنا	تعداد برج‌ها	ساختار بنا	مصالح	ابعاد مصالح بنا	تزیینات	محل قرارگیری بنا در منطقه	تاریخچه
مهمانه علیا		مسکونی - حکومتی	۴	مربع - مستطیل	خشت، چینه و آجر	۲۲×۲۲×۶ Cm	تزیینات آجرکاری در سردر ورودی و تزیینات گچ‌بری در داخل فضای آرایش‌شده	در خارج از روستا بر فراز قاجاریه - بهتری دوم	اواسط قاجاریه
مهمانه سلا		مسکونی - حکومتی	۴	مستطیل	خشت و چینه	۲۶×۲۶×۵ Cm	نقوش کاشی و نقوشی بر قسمت فوقانی برج‌ها	در خارج از بخش غربی روستا	اواسط قاجاریه
لکی		مسکونی - حکومتی	۸	قاعده طرح هندسی منظم (طرح پورقعه)	خشت و چینه	۲۲×۲۲×۶ cm	لندره کلی انجرا	در خارج از روستا بر فراز تپه‌ای مرتفع	اواسط قاجاریه - بهتری دوم
پژوی		مسکونی - حکومتی	۴	چهارضلعی نامنظم (تورقعه‌ای)	خشت، چینه و آجر	۲۲×۲۲×۶ cm	لندره کلی انجرا	در مرکز روستا بر فراز تپه نسبتاً مرتفع	اواسط قاجاریه
اهدال حسن		مسکونی - حکومتی	۵	مستطیل	خشت، چینه و آجر	۲۲×۲۲×۶ cm	تزیینات آجرکاری در بخش ورودی و تزیینات گچ‌بری در سرستون‌های بنا	در خارج از بخش شرقی روستا	اواسط قاجاریه
سلیمان‌آباد		مسکونی	۵	قاعده طرح هندسی نامنظم	خشت و چینه	۲۲×۲۲×۶ cm	-	در خارج از بخش شرقی روستا	اواسط قاجاریه
خوشاب سلا		مسکونی - حکومتی	شده تخریب شده	-	خشت، چینه و آجر	۲۲×۲۲×۶ cm	-	در خارج از بخش جنوبی روستا	اواسط قاجاریه
یکن آباد		مسکونی - حکومتی	۸	مربع - مستطیل	خشت و چینه	۲۲×۲۲×۶ cm	-	در خارج از بخش شمالی غربی روستا	اواسط قاجاریه

نتیجه

با بررسی و تحلیل ویژگی‌های معماری، طراحی و کالبدی در قلعه‌های دوره قاجار شهرستان بهار و با مقایسه آن‌ها با یکدیگر، نتایج حاصل‌شده مبنی بر است که در قلعه‌های مورد مطالعه در این پژوهش، به لحاظ جغرافیایی و تدافعی تپه‌های طبیعی و بلندی‌ها به جهت اشراف به مناطق پیرامون و توان دفاعی بهتر مورد توجه خاص بوده است. به‌طور عمده دلیل اصلی ساخت این قلعه‌های اربابی در بخش‌های مختلف کشور طی دوره‌های متأخر اسلامی به‌خصوص در دوران قاجاریه را می‌توان ضعف در ساختار حکومت مرکزی کشور، حمله‌های پی‌درپی نظامیان اشغالگر دول خارجی و نیز قدرت‌یابی حاکمان محلی دانست که طی آن هر حاکمی با کسب قدرت و استفاده از موقعیت موجود برای خود و نیز اهالی تحت سلطه خود قلعه‌ای در حد توان بنا می‌کرد. وسعت و عظمت ساختار بنای قلعه‌ها رابطه مستقیمی با قدرت حاکم منطقه داشته است. بدین صورت که قلعه‌های بزرگ از سوی اربابان قدرتمند و ذی‌نفوذ در قدرت حاکمه کشور ساخته می‌شدند. در دوره قاجاریه برخی از این قلعه‌ها به جهت ناامنی منطقه به پایگاه و پناهگاه یاغیان و متمرّدین تبدیل شد. در این قلعه‌ها تمام پیش‌بینی‌های لازم برای متوقف کردن یا لاقط کند کردن سرعت مهاجمان در خارج قلعه، حصار و داخل آن اندیشیده شده، بدین صورت که یکی از مهم‌ترین مسائل اتخاذشده برای امنیت قلعه‌نشینان، ساخت حصار و برج و باروهای مرتفع و قطور در بنای قلعه‌های منطقه است. برخی از حاکمان مقتدر منطقه با ایجاد قلعه‌ها مستحکم و ایجاد قشون نظامی قوی نقش مهمی در برقراری امنیت در مناطق تحت سلطه خود داشته‌اند. به لحاظ طرح، این قلعه‌ها دارای نقشه‌هایی با حیاط مرکزی و به‌صورت درون‌گرا و با ارتباط فضایی مشابه ساخته شده‌اند. تمامی مصالح استفاده‌شده در این قلعه‌ها بوم‌آورد بوده و هم‌گونی در استفاده از مصالح مختلف به دلیل رواج شیوه‌های معماری واحد، در ساخت بناها به‌خوبی دیده می‌شود. هرچند تزیینات استفاده‌شده در این قلعه‌ها به لحاظ کمی به یک‌میزان نیست و بنا به موقعیت و مکان متفاوت هستند؛ اما می‌توان اظهار داشت که تزیینات گچ‌بری و آجرکاری با نقوش اسلیمی و هندسی از تزیینات غالب در این دسته از بناهاست. بیشتر تزیینات منطبق با تزیینات دوره قاجاریه است. ورودی این بناها همگی دارای فضاهای مشابهی از قبیل پیش‌طاق، سکو، درگاه و هشتی هستند. نحوه ورود به داخل بنا از طریق این نوع ورودی‌ها به‌صورت غیرمستقیم بوده که مشابه سبک معماری سنتی ایران است که در آن سلسله‌مراتب فضایی و حفظ محرّمیت و تفکیک بیرون و درون را لحاظ کرده‌اند. تاریخچه دقیق بنای قلعه‌ها نامعلوم است، برخی از آن‌ها در

تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار

طول زمان، چندین بار مرمت و استفاده مجدد شده‌اند (مانند قلعه میهمله علیا، میهمله سفلا، لک و حسن ابدال)؛ اما در مجموع، به لحاظ زمان ساخت و مرمت، تاریخی از اوایل دوره قاجار تا دوره پهلوی اول را دربر می‌گیرند. با این حال، در برخی از آن‌ها سکونت تا اواخر پهلوی دوم و در برخی نیز تا به امروز ادامه دارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. رک: ابن ابی الحدید. ۸ / ۲۳۹.

۲. Meyhamle-Olyâ

۳. این قلعه در عرض جغرافیایی ۳۵ درجه، ۶ دقیقه و ۵۰ ثانیه شمالی و طول جغرافیایی ۴۸ درجه ۱۸ دقیقه و ۵۵ ثانیه شرقی، در ارتفاع ۲۰۱۰ متر از سطح دریا قرار دارد.

۴. □□□□□□□□-□□□□□□.

۵. این قلعه بین ۳۵ درجه و ۵ دقیقه و ۵۸ ثانیه عرض جغرافیایی و در ۴۸ درجه و ۱۸ دقیقه و ۲۳ ثانیه طول جغرافیایی، در ارتفاع ۱۹۷۵ متری از سطح دریا قرار گرفته است.

۶. □□□

۷. این قلعه در عرض جغرافیایی ۳۵ درجه و ۴ دقیقه و ۲۶ ثانیه شمالی و طول جغرافیایی ۴۸ درجه و ۱۸ دقیقه و ۳۴ ثانیه شرقی، در ارتفاع ۱۹۴۷ متری از سطح دریا قرار گرفته است.

۸. Parlook

۹. این قلعه بین عرض جغرافیایی ۳۵ درجه و ۳ دقیقه و ۵۹ ثانیه شمالی و در طول جغرافیایی ۴۸ درجه و ۱۴ دقیقه و ۴۶ ثانیه شرقی و در ارتفاع ۱۹۳۲ متری از سطح دریا قرار گرفته است.

۱۰. Hasan abdâl

۱۱. این قلعه در عرض جغرافیایی ۳۵ درجه، ۰۷ دقیقه و ۲۹ ثانیه شمالی و طول جغرافیایی ۴۸ درجه، ۱۱ دقیقه و ۲۶ ثانیه شرقی، در ارتفاع ۲۱۰۸ متری از سطح دریا قرار دارد.

۱۲. □□□□□□□□-□□□□□□

۱۳. قلعه سلیمان‌آباد در طول جغرافیایی ۴۸ درجه، ۳۱ دقیقه و ۴۹ ثانیه شرقی و عرض جغرافیایی ۳۴ درجه، ۵۹ دقیقه و ۱۷ ثانیه شمالی، در ارتفاع ۱۶۹۳ متری از سطح دریا قرار گرفته است.

14. khoshâb-Soflâ

۱۵. این قلعه در عرض جغرافیایی ۳۵ درجه، ۰۰ دقیقه و ۵۹ ثانیه شمالی و در طول جغرافیایی ۴۸ درجه، ۲۱ دقیقه و ۷۹ ثانیه شرقی، در ارتفاع ۱۸۰۳ متری از سطح دریا قرار گرفته است.

16. Yekn-âbâd

۱۷. بنای قلعه در عرض جغرافیایی ۳۴ درجه، ۵۲ ثانیه و ۳۶ درجه شمالی و طول جغرافیایی ۴۸ درجه، ۲۷ دقیقه و ۸ ثانیه شرقی، در ارتفاع ۱۷۲۹ متری از سطح دریا قرار دارد.

منابع

- آژنگ، نصرالله (۱۳۸۹). «همدان در دوران حکومت قاجاریه». فرهنگ مردم. ش ۳۵ و ۳۶. صص ۸۶ - ۱۱۱.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۴). تاریخ کامل. ترجمه محمدحسین روحانی. ج ۲. تهران: اساطیر.
- ابن العبری، گرگوریوس ابوالفرج بن اهرن (۱۳۷۵). تاریخ مختصرالدول. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن فوطی، ابوالفضل کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۴۰۷ق). الحوادث الجامعه و التجارب النافعه فی المائه السابقه. ج ۸. بیروت: لیدن.
- احمدزاده، محمدمیر (۱۳۹۱). «بسترهای تحدید و توسعه امنیت اجتماعی در ایران عصر قاجاریه (بسترهای تحدید و توسعه امنیت اجتماعی در ایران عصر قاجاریه). مطالعات تاریخ اجتماعی. س ۱. ش ۱. صص ۴۵ - ۷۴.
- اذکایی، پرویز (۱۳۸۰). همدان‌نامه - بیست گفتار درباره مادستان. همدان: مادستان.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۸). مرآة البلدان. به کوشش و اهتمام عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث. ج ۱. تهران: دانشگاه تهران.
- بدلیسی، شرف‌خان بن شمس‌الدین (۱۳۷۷). شرفنامه تاریخ مفصل کردستان. به اهتمام و کوشش ولادیمیر ولیامینوف زرنوف. ترجمه محمد عباسی. ج ۲. تهران: اساطیر.
- بلمکی، بهزاد و عباس مترجم (۱۳۸۸). گزارش مقدماتی بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان بهار. همدان: سازمان میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- جوینی، عطاملک بن محمد (۱۳۸۲). تاریخ جهانگشای جوینی. ج ۳. تهران: دنیای کتاب.
- راوندی، محمد بن علی (۱۳۸۵). راحه الصدور و آیه‌السرور. به کوشش و اهتمام محمد اقبال. تهران: اساطیر.
- زارعی، محمدابراهیم و یدالله حیدری (۱۳۹۳). «اهمیت قلعه‌ها و استحکامات دوره قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویر لوت»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. ش ۶. د ۴. صص ۱۹۵ - ۲۱۱.
- رزم‌آرا، حسینعلی (۱۳۵۵). فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادی‌ها) استان پنجم (کردستان). ج ۵. تهران: دایرة جغرافیایی ارتش.

- تحلیل باستان‌شناختی قلاع اربابی شهرستان بهار... ————— مریم محمدی و همکار
- رضائی، مصطفی (۱۳۹۲). گزارش باستان‌شناختی قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان بهار. همدان: دانشگاه بوعلی سینا (منتشر نشده).
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۷۶). فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - فرهنگ جغرافیایی همدان. ج ۴۷. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- ————— (۱۳۸۰). فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور (شهرستان همدان). تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- سنندجی، میرزا شکرالله بن عبدالله (۱۳۷۵). تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان. به- کوشش حشمت‌الله طبعی. تهران: امیرکبیر.
- سهیلی، جمال‌الدین و همکاران (۱۳۹۴). «الگوهای طراحی معماری قلعه‌های استان ایلام در دوره قاجار با تأکید بر الگوهای رفتاری». مطالعات شهر ایرانی - اسلامی. ش ۲۱. صص ۳۱ - ۴۵.
- شعبانی، محمد (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه‌های استقرار بخش مرکزی شهرستان همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره صفوی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- محمدی، مریم و محمد شعبانی (۱۳۹۵). «معرفی و تحلیل سفال‌های دوران اسلامی محوطه زینوآباد - بهار، همدان». پژوهش‌های باستان‌شناسی. ش ۱۱. د ۶. صص ۱۳۵ - ۱۵۰.
- محمدی، مریم و مصطفی رضائی (۱۳۹۹). «مطالعه تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی انداجین». مطالعات باستان‌شناسی. ش ۱. د ۱۲. صص ۱۳۹ - ۱۵۹.
- شهاوری شیرازی، عبدالکریم بن علی‌رضا (۱۳۶۵). تاریخ زندیه - جانشیان کریم‌خان زند. ترجمه آلمانی، ارنست بئید. ترجمه فارسی، غلامرضا ورهرام. تهران: گستره.
- شیروانی، زین العابدین بن اسکندر (۱۳۸۹). بستان السیاحه - سیاحت نامه. به کوشش و اهتمام منیژه محمودی. تهران: حقیقت.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن (۱۳۶۹). گلشن مراد. به کوشش و اهتمام غلامرضا طباطبائی. تهران: مجلد.
- گروسین، هادی (۱۳۸۴). زراومند - دریاچه باستانی همدان. همدان: سپهر دانش.
- لسترنج، گی (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. تهران: علمی و فرهنگی.

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹

- محمدی‌فر، یعقوب و عباس مترجم (۱۳۸۵). گزارش فصل اول بررسی و شناسایی باستان‌شناختی بخش مرکزی همدان. سازمان میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۸۱ الف). *نزه القلوب*. به تصحیح و تدوین محمد دبیرسیاقی. قزوین: حدیث امروز.
- _____ (۱۳۸۱ ب). *تاریخ گزیده*. به کوشش عبدالحسین نوائی. تهران: امیرکبیر.
- مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۶۹)، *تجارب‌الامم*. ترجمه ابوالقاسم امامی. ج ۱. تهران: سروش.
- میرجعفری، حسین (۱۳۸۱). *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان*. اصفهان: دانشگاه اصفهان و سمت.
- نظری ارشد، رضا (۱۳۹۱). «گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناختی تکمیلی شهرستان‌های همدان و تويسرکان». آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان همدان (منتشر نشده).
- وقایع‌نگار کردستانی، علی‌اکبر (۱۳۸۴). *حدیقه ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان*. به کوشش و اهتمام محمد رئوف توکلی. تهران: توکلی.

survey and Analysis of archaeological Manor 's castles Bahar county (province Hamadan)

Maryam Mohammadi*, Mostafa Rezaei†

Received: 09/05/2019 Accepted: 21/04/2020

Abstarct

The Manor's castles of Bahar County are among the plains castles that were built during the late Islamic centuries (from the early Qajar period to the first Pahlavi) due to the weakness of the central government and the resulting conditions and also with the purpose of residence. And the residence of local rulers and their entourage has been established. In the construction of castles in the region, like all plains in the plains, natural hills and heights have been considered for the nobility of the surrounding areas and better defense power. One of the main features of the master castles under study is the different use of the tower structure in the castle building, which over time have had different functions such as habitation and surveillance. The main decorations of the studied castles in the lordship section, especially in the capitals and pedestals of the porch columns, as well as in the design of the plasterwork inside the building, which have been executed with various plant motifs in the form of Islamic and Khatai designs. These buildings, which function as safe local government centers, have been noted in the past. In this research, the mentioned castles are studied with the aim of examining the architectural structures and decorations used in them, as well as analyzing the obvious common features among them. Investigating the reason for the formation of this group of buildings and their role in the security of the region during the Qajar period is the most important issue that must be answered during the present study. The present study has explained the situation of this group of buildings with a "field-descriptive-analytical" approach. The method of data collection in this study is based on library studies and field surveys.

Keywords: Manor's castles, architecture period Qajar, Bahar county

---

*) Assistant Professor Department of Archeology, Bu Ali Sina University (Hamadan),
Correspondent (Corresponding author)

Email: Mohammadi7586@gmail.com.

†PhD candidate in Islamic Archeology, Bu Ali Sina University.

